

Józefcki, Jan

Zachodnie Mazowsze w latach I wojny światowej (1914-1918) : część I

Rocznik Mazowiecki 15, 91-116

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Józefcki

Zachodnie Mazowsze w latach I wojny światowej (1914–1918)¹

Część I

1. Działania wojenne

Rosyjski plan prowadzenia działań wojennych zakładał w początkowej fazie zgrupowanie wojsk we wschodniej części Królestwa Polskiego i obronę linii Wisły. Działania ofensywne miały być natomiast prowadzone na kierunku Prus Wschodnich i Galicji. Stosownie do tego planu na zachód od Wisły strona rosyjska nie grupowała większych sił wojskowych.

21 lipca 1914 r. w powiatach: kutnowskim, gostynińskim i włocławskim zarządzono mobilizację koni dla armii². Naczelnik powiatu kutnowskiego otrzymał 18 000 rubli na wypłacenie trzymiesięcznych pensji urzędnikom po ogłoszeniu wybuchu wojny³.

Ogłoszona 30 lipca mobilizacja powszechna na terenie Imperium Rosyjskiego została uznana przez Niemcy za akt wrogi i posłużyła za pretekst do wypowiedzenia wojny Rosji 31 lipca. Wybuch wojny spowodował panikę wśród władz i funkcjonariuszy urzędów państwowych na zachodnim Mazowszu. Z urzędów wywożono dokumenty, urzędnicy opuszczali swoje miejsca pracy, ograniczono ruch pociągów w stronę granicy. Ewakuowano na wschód poborowych, za Wisłę pędzono tabuny koni i bydła dla wojska⁴. Wśród wojska wystąpiła psychoza szpiegostwa na rzecz Niemiec, m.in. w Skierniewicach pod

¹ Artykuł niniejszy stanowi XII rozdział opracowania nt. dziejów zachodniego Mazowsza.

² Archiwum Państwowe w Płocku. Oddział w Kutnie (dalej – APKT), Kutnowskoje Ujezdnoje Uprawlieniye (dalej – UU Kt), Dielo rukowodstva po objawljeniju mobilizacji, sygn. 19, k. 12.

³ Ibidem, Dielo po finansam Kutnowskago Ujezdnogo Uprawlieniya, sygn. 23.

⁴ T. Gumiński, *Pierwsza wojna światowa (1914–1918)*, w: Łowicz. *Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 305.

takim zarzutem został aresztowany i rozstrzelany mieszkaniec narodowości żydowskiej Stolberg⁵.

Mimo odsłonięcia kierunku na Łódź i Warszawę przez Rosjan, wojska niemieckie posuwały się ostrożnie. Dopiero 20 sierpnia oddziały niemieckie zajęły Łódź i okoliczne miasta. Posuwając się dalej na wschód, Niemcy weszli w styczność z oddziałami jazdy rosyjskiej na linii Łowicz–Skierniewice. Lotne oddziały kaukaskiej dywizji kawalerii gen. Charpentiera pojawiały się na tyłach oddziałów niemieckich, które wysunęły się najdalej na wschód. Do potyczki jazdy doszło na polach pomiędzy Pływią i Godzianowem. Kawalerzyści rosyjscy okazali się wojskiem sprawnym i dobrze wyszkolonym. Na miejscu zginęło 8 kawalerzystów niemieckich, a reszta z 20-osobowego podjazdu została zlikwidowana w trakcie ucieczki w kierunku lasów lipieckich. Oddział rosyjski bezlitośnie wykorzystał tutaj znacznie większą szybkość swoich koni⁶.

Interwencja dywizji gen. Charpentiera przy braku rozpoznania Niemców do faktycznych sił rosyjskich i ich dalszych zamiarów, zmusiła jednostki niemieckie do wycofania się na linię Warty i lasów radomszczańskich. Szybkie działanie jazdy rosyjskiej zapobiegło większym zniszczeniom. Wycofujący się Niemcy zdążyli zniszczyć tylko urządzenia łączności na kolei i ścięli pewną ilość słupów telegraficznych wzdłuż torów⁷.

26 sierpnia Łódź została ponownie zajęta przez dywizję gen. Charpentiera. W miastach przemysłowych ogłoszono o zaciągu wykwalifikowanych robotników do pracy w fabrykach na terenie Rosji. Ochotnicy mogli zabrać ze sobą rodziny i po 160 kg bagażu⁸. W następnym dniu rosyjski XXVII korpus w składzie dwóch dywizji kawalerii czołowymi jednostkami dotarł do Kowala, Łęczycy i Szadku.

Natarcie większych sił niemieckich rozpoczęło się dopiero 28 września od południowego zachodu. Korpus Frommela zajął Piotrków i obsadził linię kolejową Warszawsko-Wiedeńską, docierając w okolice na południe od Koluszek. Do 4 października 9 armia niemiecka osiągnęła linię: Opatów–Ostrowiec–Iłża–Opoczno–Rawa⁹.

Strona rosyjska jeszcze nie była zorientowana do co rozmiarów i rzeczywistego celu niemieckiej ofensywy, starała się jednak wzmocnić swoje siły na zachód od Wisły. 1 października kawaleria gen. Charpentiera w Kutnie otrzymała wzmocnienie w postaci 4 batalionów piechoty. Gen. Charpentierowi podporządkowano również oddziały w Zgierzu, Pabianicach, Łowiczu i Skierniewicach. 2 października zaplanowano wzmocnienie sił rosyjskich w Mszczonowie o 2 bataliony piechoty i baterię artylerii, dążono również do skrócenia frontu przez opuszczenie Koluszek i zorganizowanie obrony na linii Skierniewi-

⁵ J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic 1939–1975*, Warszawa 1988, s. 235.

⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), Teczki osobowe (dalej – Teczki os.), Józef Bok, sygn. 621.

⁷ W. Bortnowski, *Ziemia łódzka w ogniu 1 VIII – 6 XII 1914 r.*, Łódź 1964, s. 90.

⁸ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej – APWA), Zarząd Oberpolicmajstra Warszawskiego, Ob ewakuacji fabrycznych raboczych wnutr Impierii, sygn. 1068.

⁹ L. Mroccka, *Powiat rawski w latach I wojny światowej*, w: *Powiat rawski. Zarys dziejów do końca 1973 r.*, Łódź 1975, s. 276.

ce–Mszczonów–Grójec¹⁰. Strona niemiecka dysponowała dość dobrze zorganizowanym wywiadem, gdyż wiadomość o przybyciu nowych sił do Mszczonowa była znana w sztabie 9 armii już 7 października¹¹.

Do 7 października główne siły rosyjskie zgrupowano bliżej Wisły naprzeciw prawego skrzydła niemieckiej ofensywy. Z rozkazu dla 2 armii rosyjskiej, która w pierwszej fazie natarcia miała dać główny opór, wynikało, że XXVII korpus miał zająć obronę na linii fortów warszawskich, natomiast II korp. syberyjski główne siły miał zgrupować w rejonie Falent. Na przedniej linii Grójec–Mszczonów–Skierniewice planowano pozostawienie tylko silnych awangard. Prawe skrzydło rosyjskie, słabo zabezpieczone z braku sił, miała dozorować tylko kaukaska dyw. kaw. gen. Charpentiera, której zlecono również prowadzenie zwiadu dalekiego na linii Łódź–Tomaszów–Nowe Miasto¹². Naprzeciw słabego prawego skrzydła również Niemcy nie dysponowali większymi siłami i zabezpieczenie lewego skrzydła zlecono 8 dyw. kaw¹³.

8 października lewe skrzydło niemieckie dotarło do Łodzi i Zgierza. Kawaleria rosyjska wycofała się spod Łodzi i Kutna, na kierunku Łowicza i Skierniewic. Pod Skierniewicami doszło do starcia w wyniku którego wojska niemieckie zostały odrzucone na południe. Część sił II korp. syberyjskiego wzmocniła siły pod Grodziskiem¹⁴.

Niemiecka 8 dyw. kawalerii działała bardziej energiczniej niż kawaleria rosyjska i doprowadziła do zwinięcia rosyjskiego prawego skrzydła do linii dolnej Bzury, a na froncie Głowno–Rawa wysunęła wachlarz zwiadów w kierunku Łowicza, Skierniewic i Mszczonowa. W tym czasie niemiecka brygada Landwehry z rejonu Gostynina bez oporu ze strony rosyjskiej przesuwała się w stronę Sochaczewa¹⁵. 8 października wojska 9 armii niem. ruszyły do ofensywy na Warszawę osiągając do następnego dnia linię Góra Kalwaria–Grójec–Mszczonów–Skierniewice¹⁶.

9 października niemiecka kawaleria atakowała przez Skierniewice i Mszczonów, a 2 armia ros. została odrzucona spod Grodziska na Brwinów i Nadarzyn. W kierunku północnym niemieckie czołówki dotarły do Bzury na odcinku Łowicz–Sochaczew¹⁷. Natarcie na Warszawę z południowego wschodu na południe od miasta doprowadziło do zepchnięcia wojsk rosyjskich niemal do linii Wisły, natomiast na północnym odcinku front zatrzymał się na linii Sochaczew–Błonie–Pruszków. Walki w dniach 10–12 października nie przyniosły roz-

¹⁰ *Warszawsko-Iwangołodska operacja. Sbornik dokumentow mirowoj imperialistycznej wojny na ruskom frontie (1914–1917)*, Moskwa 1938, nr 159.

¹¹ K. Matthes, *Die 9 Armee im Weichselfeldzuge 1914*, Berlin 1936, dok. nr 1.

¹² *Warsz. Iwangoł. oper.* nr 127.

¹³ H. Stagemann, *Geschichte des Krieges*, Stuttgart 1917, t. II, s. 196.

¹⁴ *Warsz. Iwangoł. oper.* nr 237.

¹⁵ A.J. Łuczynski-Narbut, *Ogólny rzut oka na pierwszą ofensywę Hindenburga na Warszawę w 1914 r.*, „Bellona” (R: IX) 1929 z. 14, s. 55–59.

¹⁶ K. Matthes, *Die 9 Armee...*, dok. nr 3.

¹⁷ W. Tarczyński, *Kronika dziejów Łowicza z pierwszych 9 miesięcy wielkiej wojny światowej 1914–1915*, Łowicz bd, mps w Bibl. Miejskiej w Łowiczu, k. 27.

strzygnięcia. O ile jednak strona niemiecka rzuciła do natarcia już wszystkie siły, to po stronie rosyjskiej do walki wchodziły coraz to nowe jednostki¹⁸.

Od 15 października sytuacja strony rosyjskiej pod Warszawą znacznie się poprawiła. Na pole walki przybywały nowe jednostki, powoli przeprowadzała się na lewy brzeg Wisły 5 armia ros. Tymczasem strona niemiecka nie miała już żadnych rezerw, a w dotychczasowych walkach poniosła ciężkie straty. Na froncie nad rzeką Utratą 14 dywizji rosyjskich atakowało 5 dywizji niemieckich¹⁹. Od 19 października wojska niemieckie powoli zaczęły wycofywać się na południe i zachód.

Przygotowując ofensywę strona rosyjska przewidywała działanie 2 i 5 armii pomiędzy Bzurą i Pilicą. Rozgraniczenie pomiędzy tymi armiami miała stanowić linia Grójec–Biała–Rawa, przy włączeniu tych miejscowości w pas działania 5 armii²⁰. II korp. 2 armii ros. ześrodkował się w rejonie Łubiec–Leszno–Zaborówek–Kępiaste, kawaleria gen. Nowikowa zajęła Sochaczew i okolice, a na linii dolnej Bzury stanęła 79 dyw. piechoty. 5 armia ros. kontynuowała przeprawę przez Wisłę²¹.

Wieczorem 19 października położenie 2 armii ros. przedstawiało się następująco:²²

- sztab armii w Warszawie;
- II korp. syb. – na froncie w rejonie Koszajec – folw. Radzików;
- IV korp. – rejon Koszajec–Pęcice–Sokołów;
- II korp. – rejon Łubiec–Leszno–Zaborówek;
- korp. kaw. gen. Nowikowa pod naciskiem wojsk niemieckich opuścił Sochaczew i odszedł w rejon Mistrzewic;
- korp. kaw. gen. Charpentiera – rejon Mistrzewice–Ruszki.

Rankiem 20 października wojska niemieckie zajmowały jeszcze umocnione pozycje nad Utratą od Pawłowic do Błonia jednak w ciągu dnia odstąpiły już na całym froncie. 2 armia rosyjska otrzymała zadanie osiągnięcia do wieczora 21 października linii rzeki Rawki od ujścia do Bzury do Dolecka, Paplina i Jeruzala. Centrum ofensywy stanowił II korp. syb. nacierający w pasie; od północy; Jaktorów–Żyrardów–Łubno–Grabskie Budy, a od południa: Radziejowice–Młynek Wręcki–Kamion. Od północnej jego strony nacierała grupa gen. N. Daniłowa z zadaniem zabezpieczenia prawego skrzydła armii do rejonu Wola Miedniewicka–Guzów–Czerwona Niwa oraz zajęcia Sochaczewa. IV korpus nacierał na południu do linii Skuły–Paplin²³.

21 października strona niemiecka podjęła próbę stabilizacji frontu na linii Nowe Miasto–Rawa–Łowicz²⁴. W nocy z 21 na 22 października, widząc konieczność opuszczenia Skierniewic, gen. E. Ludendorff wydał rozkaz zniszczenia sta-

18 W. Bortnowski, *Ziemia łódzka...*, s. 106.

19 J. Dąbrowski, *Wielka wojna 1914–1918*, Warszawa 1937, cz. 1, s. 241.

20 *Warsz. Iwango-r. opier.* nr 397.

21 *Ibidem*, nr 413.

22 *Ibidem*, nr 416.

23 *Ibidem*, nr 420.

24 K. Matthes, *Die 9 Armee...*, dok. nr 39.

cji kolejowej i torów na odcinku Skierniewice–Płyćwia. Wszystkie budynki stacyjne zostały spalone i wysadzone w powietrze, podobnie jak parowozownia, warsztaty kolejowe i instalacje wodociągowe. Wysadzono również mosty kolejowe na Rawce i Łupi. Pożar dużych składów węgla na stacji kolejowej w Skierniewicach był widoczny z daleka²⁵.

Nie powiódł się manewr odciążający przedsięwzięty przez feld. P. Hindenburga, który grupę gen. Galwitza przerzucił spod Nowego Miasta i Białobrzegów, gdzie front nie wydawał się być tak zagrożony, do ataku wzdłuż linii kolejowej Warszawsko-Wiedeńskiej²⁶.

Z uwagi na zniszczone drogi i mosty ciężka artyleria rosyjska od 21 października nie nadążała za wojskami 2 armii. Do dnia 22 października wojska rosyjskie przesunęły się znacznie na zachód, w większości wykonując swoje zadania. 43 dyw. dotarła do Sochaczewa, 26 dyw. do Czerwonej Niwy, sztab XXIII korp. rozłożył się w Wiskitkach, a sztab II korp. syb. na stacji kolejowej w Radziwiłłowie (wojska tego korpusu zajęły odcinek Rawki od Bud Grabskich do Kamiona). Sztab IV korp. ulokował się w Zatorze, a wojska tego korpusu rozciągnęły się od Kamiona nad Rawką do Paplina, sztab II korpusu dotarł do Mszczonowa, a wojska rozwinęły się od Paplina do Michałowic. Korpus kaw. gen. Nowikowa przesunął się od Sochaczewa w lasy nad Rawką naprzeciw Skierniewic, natomiast korpus gen. Charpentiera pozostał w okolicach Sochaczewa. 5 armia pozostająca w tyle otrzymała zadanie podejścia głównymi siłami do linii Niemirowice–Błędów–Goszczyń–Michałów nad Pilicą²⁷.

Dalszy plan działania zakładał osiągnięcie następujących rubieży:

23 października:

- dla 2 armii – Wejsce–Skierniewice–Kazimierzów;
- dla 5 armii – Rogowiec–Regnów–Olszowa Wola;

24 października:

- dla 2 armii – Zagroby–Chruslin–Lipce–Jeżów;
- dla 5 armii – Bieliny–Krzemienica–Roszkowa Wola;

25 października:

- dla 2 armii – Kutno–Piątek–Stryków–Brzeziny;
- dla 5 armii – Witkowiec–Ujazd–Tomaszów.

Wydzielona grupa działająca na północ od Bzury miała 23 października dotrzeć do Iłowa, a 24 października do Gębina.

23 października XXIII korp. odrzucił wojska niemieckie od Bolimowa, pozostałe korpusy mimo silnego oporu wojsk niemieckich przekroczyły również linię Rawki. Sztab 2 armii w nocy przeniósł się w Warszawy do Grodziska. Na odcinku 5 armii ros. wojska niemieckie zostały odrzucone na linię Głowaczów–Białobrzegi²⁸.

²⁵ AAN, Teczki os., sygn. 621, nlb.

²⁶ J. Dąbrowski, *Wielka wojna...*, s. 242.

²⁷ Warsz. Iwanogor. opier. nr 405.

²⁸ K. Matthes, *Die 9 Armee...*, dok. nr 46.

Skierniewice zostały zajęte 24 października rano przez siły II korp. syb., a o godz. 15⁰⁰ zajęty został Łowicz. Ostrzał Skierniewic od strony Rawki przyniósł duże straty w zabudowie²⁹.

Już na tym etapie działań dało się zauważyć, że największe postępy ofensywa rosyjska odniosła na środkowym odcinku, tj. w pasie działania II korp. syb. 25 października zajęto m.in. Celigów i Miłochniewice, a na północ od Bzury Osmolin, Kiernozię, Złaków Borowy, Czerniew i Sokolów. Około godz. 5⁰⁰ ros. IV korp. dotarł do Byczek i wszedł w kontakt bojowy z wojskami niemieckimi, umocnionymi na wzgórzach na linii wsi Mszadla–Słupia–Modła–Gzów–Janisławice–Głuchów, ze zgrupowaną ciężką artylerią w rejonie Gzowa³⁰.

5 armia zaczęła wyrównywać front, sztab I korp. syb. ulokował się w Białej, 1 dyw. syb. zajęła Żydomicze nad Rawką, Kaleń i Rogowiec, a 2 dyw. syb. zajęła Pukinin–Komorów–Cielądz i Regnów. XIX korp. sztab ulokował w Chodnowie, 38 dyw. zajęła Rylsk i Sadkowice, natomiast 17 dyw. Trębaczew i Olszową Wolę.

W dniach 26–28 października strona rosyjska wyrównuje front, a najcięższe walki toczą się na linii Mszadla–Głuchów. 26 października 30 dyw. piechoty przełamała umocnione linie niemieckie, zajmując Słupię i Modłę. Niedługo potem I korp. zajął Gzów, Janisławice i Reczul. Front wieczorem 26 i rankiem 27 października przesunął się już na zachód od miejscowości:

- 5 armia – Złota–Boguszyce–Bogusławki Małe–Osowiec–Żdzary;
- 2 armia – Jaworzyce–Groszki–Szewce Dolne–Tymianka–Stryków–Mszadla–Krosnowa–Mikulin–Białynin;
- 1 armia – Wisła–Gąbin–Szczawin Kościelny.

28 października strona niemiecka porzuciła ostatnie umocnione pozycje na odcinku Mszadla–Krosnowa i wojska przerzucono transportem kolejowym do Kuluszek i Łodzi. Jednak natarcie rosyjskie już słabło, gdyż zaczynało brakować amunicji i zaopatrzenia. Do 2–5 listopada wojska niemieckie zostały jednak wyparte do rzeki Warty i lasów radomszczańskich³¹. Z meldunku sztabu 2 armii ros. z dnia 3 listopada wynikało, że wojska rosyjskie zajęły Koło, a konny korp. gen. Nowikowa miał atakować Kalisz. Sztab armii mieścił się jeszcze w Skierniewicach, ale na dzień następny już planował przeniesienie się do Łodzi³².

Po osiągnięciu linii na zachód od Gostynina, Uniejowa, Sieradz i Radomska, Rosjanie powstrzymali posuwanie się na zachód do czasu odbudowy linii kolejowych i urządzenia zaplecza. Linie kolejowe naprawiano energicznie, gdyż od ich sprawności zależały dostawy zaopatrzenia na front.

2 listopada o godz. 9⁰⁰ dowódca 2 armii ros. ze Skierniewic wydał rozkaz w którym ściśle określał pasy działania poszczególnych korpusów. Linie rozgraniczenia między 2 armią a armiami sąsiednimi zostały określone następująco³³:

²⁹ „Tygodnik Ilustrowany” 1914, nr 44; „Warszawskij Dniownik”, 14 XII 1914 r.

³⁰ Warsz. Iwango. opier. nr 597 i 598.

³¹ W. Bortnowski, *Ziemia łódzka...*, s. 115.

³² *Łódzinska opieracja. Sbornik dokumentow mirowoj imperialisticeskoj wojny na ruskom frontie (1914–1917)*, Moskwa 1936, nr 32.

³³ *Ibidem*, nr 29.

- pomiędzy 2 i 1 armią – Jabłonna–Sochaczew–Kiernożia–Dąbrowice–Golina (wszystkie punkty dla 1 armii);
- pomiędzy 2 i 5 armią – Piaseczno–Osuchów–Kurzeszyn–Skoczylody–Budziszewice–Ciosny (wszystkie punkty dla 2 armii).

7 listopada położenie poszczególnych korpusów 2 armii ustalono następująco³⁴:

- II korp. – sztab w Kutnie – 43 dyw. w Krośniewice, 26 dyw. Grabowo;
- XXIII korp. – sztab w Poddębicach – całymi siłami nad Wartą;
- II korp. syb. – sztab w Puczniewie – 2 i 4 dyw. syb. Chodaki, Szadek;
- IV korp. – sztab w Kosobudach – 30 i 40 dyw. Łask, Teodory,
- I korp. – sztab w Badowie – jednostki w rej. Wielunia.

Ze względu na częste przypadki współpracy osób narodowości żydowskiej z wojskami niemieckimi w czasie ich pobytu na zachodnim Mazowszu, większość Żydów była wysiedlana przez władze wojskowe do miejscowości położonych z dala od terenów walk. M.in. wysiedlono Żydów ze Skierniewic do Wiskitek. Eksmisja odbywała się w sposób bardzo brutalny, wszyscy musieli udać się w drogę piechotą, nawet kobiety z małymi dziećmi³⁵. Podobnie potraktowano żydowskich mieszkańców Mszczonowa, których wysiedlono do Warszawy. Wielu z nich nie powróciło już do Mszczonowa, pozostając na stałe w nowym miejscu osiedlenia³⁶.

Na wiadomość o tym, że Rosjanie przerwali ofensywę na zachód i mają nieuporządkowane tyły, feld. P. Hindenburg postanowił przerzucić większość sił w rejon Inowrocławia i Torunia oraz ściągnąć do nich 2 korpusy z 8 armii niemieckiej, operującej w Prusach Wschodnich, w celu wykonania uderzenia na lewym skrzydle armii rosyjskich, operujących na zachód od Wisły. Przegrupowanie rozpoczęło 4 listopada, a termin rozpoczęcia ataku wyznaczono na 10 listopada dla jednostek kawalerii i 11 listopada – dla jednostek piechoty. 10 listopada 2 armia ros. zajmowała pozycje na zachód od Łodzi, wysuwając ubezpieczenia kawaleryjskie do Warty. Na prawym skrzydle zajmował pozycje II korpus, a w rejonie Włocławka znajdował się izolowany V korp. syb. 1 armii, której pozostałe trzy korpusy znajdowały się na prawym brzegu Wisły. Zadanie grupy uderzeniowej 9 armii niemieckiej miało polegać na wykonaniu głębokiego uderzenia w celu przełamania frontu na styku 1 i 2 armii ros., okrążenia i zniszczenia w rejonie Łodzi 2, a w miarę możliwości i 5 armii rosyjskich³⁷. Pomiedzy skrzydłami 1 i 2 armii rosyjskich utworzyła się luka szer. ok. 25 km, słabo zabezpieczona patrolami kawalerii. Ogółem trzy armie rosyjskie na lewym brzegu Wisły liczyły 24 dywizje piechoty i 8 dywizji kawalerii, które jednak były rozciągnięte równomiernie na całej długości i nie posiadały większych odwo-

³⁴ Ibidem, nr 79.

³⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi, Skierniewickoje Ujezdnoje Uprawlenieje, Ob wysielenii Jewrejew iz g. Skierniewicy wojskimi vlastiami, sygn. 611, k. 1-2.

³⁶ J. Herszman, *Mój drogi Mszczonów*, w: *Księga pamięci dziejów gmin. Kronika Żyrardowa, Mszczonowa i Wiskitek*, Buenos Aires 1961, s. 387-395.

³⁷ G. Korolkow, *Łodzinszka opieracja 2 nojabrja – 19 diekabrja 1914 g.*, Moskwa 1934, s. 12.

dów ani silniejszych zgrupowań. Wieczorem 10 listopada 9 armia niemiecka otrzymała rozkaz uderzenia na flankę i tyły 2 armii rosyjskiej, przy czym lewe skrzydło nacierających wojsk miało pod Włocławkiem w pierwszej kolejności zniszczyć wysunięty znacznie do przodu V korp. syberyjski. Już na początku operacji okazało się jednak, że nie będzie ona przebiegać w całości według założeń niemieckich. W rezultacie dwudniowej bitwy (11–12 listopada) V korp. syb. został wprawdzie pobity, jednak nie udało się go rozbić ostatecznie. Nie stracił swej zdolności bojowej i pod jego osłoną dowódca 1 armii mógł przerzucić VI korp. syb. z prawego brzegu Wisły, aby zabezpieczyć styk z 2 armią³⁸.

W dniach 14–15 listopada dowódca 9 armii niem., gen. A. Mackensen, nakazał rozpoczęcie natarcia w rejonie Kutna w celu osiągnięcia podstaw wyjściowych do planowanej operacji w kierunku Łodzi. W przededniu bitwy pod Kutnem Rosjanie zajmowali następujące pozycje³⁹: V korp. syb. – na zachód od Gostynina; II korp. – na linii Łanięta–Wola Pierowa–Dąbrowice; XXIII korp. – w rejonie Uniejowa i Dąbia. Naprzeciw sił rosyjskich stanęło pięć korpusów piechoty niemieckiej i dwa korpusy kawalerii. Stosunek sił w pasie natarcia na kluczowym kierunku II korp. ros. wskazywał na dwukrotną przewagę strony niemieckiej.

Przełom w bitwie pod Kutnem nastąpił drugiego dnia zmagania (15 listopada), kiedy wojska rosyjskie rozpoczęły odwrót na całej linii. Zawiodła łączność, i to było przyczyną braku koordynacji działań, co pozwoliło stronie niemieckiej opanować przeprawę przez błota łączycykie. Wojska niemieckie jednak pod wieczór zwolniły tempo działania, co K. Wulfen tłumaczy nie tyle oporem wojsk rosyjskich, ile warunkami pogodowymi (silny deszcz) i złym stanem dróg⁴⁰. Nadzieje dowództwa niemieckiego na szybkie rozbitcie oporu rosyjskiego i zniszczenie II korpusu nie sprawdziły się jednak. Osiągnięto zdobycze terenowe, wzięto 15 000 jeńców, jednak Rosjanie wyprowadzili prawie całą artylerię. Do Łowicza przerzucono wszelkie możliwe siły, aby zapobiec zajęciu miasta i zabezpieczyć skrzydło armii. W nocy z (15 na 16 listopada) 6 niem. dyw. kawalerii zajęło Kutno. W walkach ulicznych wzięto do niewoli 1500 żołnierzy ze strony rosyjskiej⁴¹. W trzecim dniu bitwy (16 listopada) strona niemiecka wyszła nad Ner i Bzurę na linii od Dąbia do Orłowa, pogłębiając lukę pomiędzy 1 i 2 armiami rosyjskimi do 60 km i wyprowadzając do natarcia na prawe skrzydło 2 armii rosyjskiej korpusy: XXV, XX i I korp. kawalerii⁴². Do natarcia na Łowicz i Skiernewice wydzielono tylko I korp. kawalerii, natomiast główne siły miały dokonać głębokiego oskrzydlenia na południe.

17 listopada korpusy niemieckie XX i XXV osiągnęły linię Wola Cyrusowa–Skoszewy–Dobre. Dowództwo rosyjskie wreszcie jednak zaczęło przygotowy-

³⁸ J. Józefcki, *Bitwa pod Kutnem (14–16 listopada 1914 roku)*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne” 1998, t. II, s. 195–196.

³⁹ *Łodzinska opieracja...*, nr 87; G. Korolkow, *Łodzinska...*, s. 43.

⁴⁰ K. Wulfen, *Die Schlacht bei Lodz*, Oldenburg 1918, s. 25.

⁴¹ H. Lesiak, *Kutno w latach 1910–1926 na podstawie lokalnej prasy*, Kutno 1990, s. 42–43.

⁴² G. Korolkow, *Łodzinska...*, s. 66.

wać kontrmanewr. Do Łowicza skierowano 6 dyw. syb., przegrupowywano 5 armię pod Pabianice i Łódź, jednak nie wszystkie jednostki działały sprawnie. 1 armia zajmująca linię od Płocka przez Kiernozię do Żychlina dysponowała ponad 100 batalionami piechoty z 250 działami i miała naprzeciw siebie I rez. korp. niem., liczący 25 bat. piechoty i 100 dział, a mimo to wieczorem 17 listopada utraciła most pod Płockiem, który trzeba było spalić, aby nie wpadł w ręce Niemców. 18 listopada wojska rosyjskie traciły pozycje na wszystkich odcinkach. Na północ od Bzury 1 armia wycofała się na pozycje na linii Łowicz–Hów, a I niem. korp. rez. zajął Gąbin. Przesadny meldunek gen. Morgena do feldm. P. Hindenburga – o rzekomym rozbiciu trzech korpusów rosyjskich – wprowadził zamieszanie w sztabie 9 armii niem.⁴³. Już następnego dnia Niemcy napotkali silny opór pod Kiernozię.

Pogłębiał się natomiast niemiecki wyłom w kierunku na wschód od Łodzi. Mimo rozkazów gen. S. Scheidemana oddział gen. Krausego nie utrzymał Brzeziny i został rozbity przez niemiecki XXV korp., wycofując się w różnych kierunkach. II korp. ros. utrzymał pozycje pod Nowosolną, z odcinkiem drogi Łódź–Brzeziny, wieczorem wojska niemieckie opanowały Koluszki, przecinając linię kolejową oraz łączność telegraficzną ze sztabem 2 armii w Łodzi.

19 listopada niemieckie XX i XXV korpusy włamały się głęboko na południe, dochodząc aż do Bab i Wolborza. Ponieważ jednak 5 armia rosyjska twarodo broniła swych pozycji na zachód od Pabianic, a nawet nacierała na niektórych odcinkach, siły niemieckie z linii Baby–Szwarcocin–Andrzejów zmieniły kierunek natarcia na zachodni w kierunku Rzgowa i Pabianic, rezygnując z otoczenia 5 armii i dążąc do połączenia z nacierającą od zachodu grupą Frommla. W dniach 20–22 listopada doszło do zaciętych walk w rejonie Rzgowa i Andrespola i ofensywa niemiecka została ostatecznie zatrzymana na wschód od Rzgowa.

W czasie tych walk dowództwo rosyjskie podjęło gorączkowe działania, aby zabezpieczyć kierunek na Łowicz, Skierniewice i Warszawę. Dowództwo rosyjskie było zainteresowane zwłaszcza obroną Skierniewic z racji znajdujących się tutaj koszar wojskowych, lazaretów, węzła łączności oraz składów amunicji karabinowej i artyleryjskiej. Już 15 listopada w pobliżu Skierniewic podeszła kauk. dyw. kaw⁴⁴. Od 16 listopada gen. N. Ruzski rozpoczął tworzenie tzw. „oddziału łowickiego”, który w zależności od rozwoju dalszej sytuacji miał być użyty dla przerwania niemieckiej ofensywy. W skład tego oddziału weszły: grupa płk Maksymowicza (2 pułki piechoty, pięć baterii artylerii), 63 dyw. piechoty (w niepełnym składzie: 1 brygada, 3 bataliony), 43 dyw. piech. (50–60% stanu osobowego), 6 dyw. syb. i 25 pułk kozaków dońskich.

20 listopada jeden z pułków 10 dyw. stacjonującej w Skierniewicach wyruszył w stronę Łyszkowic dla zabezpieczenia miasta od strony stacjonującej w Głownie niem. 9 dyw. kaw. W trakcie marszu pułk otrzymał wiadomość, że

⁴³ T. Różycki, *Brzeziny 19–24 XI 1914 r.*, Warszawa 1936, s. 23.

⁴⁴ W. Bortnowski, *Ziemia łódzka...*, s. 149.

oddziały niemieckie pojawiły się między Skierniewicami a Żelazną. Pułk zawrócił i uprzedził niemiecki atak na miasto od strony południowej. Natarcie kawalerii niemieckiej zostało rozbite ogniem dział umieszczonych w lesie miejskim przy ul. Strobowskiej⁴⁵. Jeszcze raz Niemcy usiłowali zaskoczyć Skierniewice od strony Makowa, jednak były to tylko działania demonstracyjne grupy 50 kawalerzystów z dwoma armatami. Tyralierę piechoty rosyjskiej wsparł pociąg pancerny, który nadjechał od strony Warszawy i Niemcy wycofali się, tracąc obydwie armaty.

W czasie bitwy pod Łodzią wielu żołnierzy rosyjskich opuszczało pozycje, wycofując się na wschód. W okolicach Łowicza i Skierniewic byli oni zbierani przez posterunki wystawiane na drogach, ponownie formowani w oddziały i kierowani do walki. „Oddział łowicki” rozwinął natarcie szerokim frontem od Bielaw do Głowna, na kierunku Strykowa i Brzeziny, dążąc do odcięcia grupy gen. R. Scheffera, atakującej od wschodu Łódź. Przerwanie niemieckiego frontu nastąpiło względnie łatwo, gdyż wschodnie flanki nacierających na Łódź wojsk niemieckich były najslabiej obsadzone. 23 listopada sytuacja strony niemieckiej w rejonie Łodzi uległa znacznemu pogorszeniu. Gen. K. Litzmann utracił łączność z grupą gen. R. Scheffera. Silny ostrzał artyleryjski ze strony Rosjan spowodował panikę wśród niemieckich taborów, które uległy częściowemu rozproszeniu, dezorganizując zaopatrzenie grupy w amunicję⁴⁶. Natarcie rosyjskie doprowadziło do połączenia się „oddziału łowickiego” z 2 armią rosyjską, działającą w rejonie Łodzi. W okrążeniu znalazła się cała grupa gen. R. Scheffera. Nieskoordynowane działania wojsk rosyjskich spowodowały jednak, że wojskom niemieckim – za cenę ciężkich strat dochodzących do około 40 000 zabitych i wziętych do niewoli żołnierzy – udało się wyrwać częścią sił przez Brzeziny na północ. Z okrążenia wyprowadzono około 20% grupy. Front uległ wyrównaniu, a wojska wyszłe z okrążenia obsadziły (26 listopada) lukę we froncie na odcinku Stryków–Bratoszewice–Antoniew. Głównie zajęły wojska rosyjskie z 25 i 26 dyw. piechoty⁴⁷.

W czasie operacji łódzkiej gen. N. Ruzski zaangażował około 400 000 żołnierzy i 1300 dział, natomiast 9 armia niemiecka liczyła ok. 280 000 żołnierzy i 1440 dział⁴⁸. Między 1 a 16 grudnia stoczono trzy bitwy: pod Piotrkowem, Pabianicami i Łowiczem. 5 grudnia wojska rosyjskie na północ od Bzury utrzymywały pozycje od Iłowa przez Załusków, Wszeliwy, Skowrodę i Chaśno do Sierznik⁴⁹. W dniu następnym wojska niemieckie ponownie zajęły Łódź, zdobywając 160 dział i biorąc do niewoli ok. 80 000 jeńców⁵⁰. Nieprzemyślany rozkaz dowódcy 1 armii ros. gen. P. Rennenkampfa, rzucający do walki V i VI korp. syb. na północny zachód od Łowicza, zapoczątkował tzw. bitwę łowicką. Początkowe walki obronne

45 AAN. Teczki os., sygn. 621.

46 E. Elsenberg, *Der Durchbruch bei Brzeziny*, Berlin 1939, s. 141.

47 A. Kolenkowskij, *Maniewrionnyj pieriod I mirowoj imperialisticzeskoj wojny*, Moskwa 1940, s. 386.

48 W. Bortnowski, *Ziemia łódzka...*, s. 172.

49 *Łódzinska opieracja...*, nr 373.

50 G. Korolkow, *Łódzinska...*, s. 176.

Niemców szybko jednak przekształciły się w natarcie skierowane na Łowicz i Sochaczew, które osłabione korpusy rosyjskie z trudem powstrzymały⁵¹. 16 grudnia wydano rozkazy polecające armiom wycofanie się na linię dolnej Bzury i Rawki w celu łatwiejszego zorganizowania obrony. Z nastaniem mroku 1 armia ros. miała wycofać się na odcinek od ujścia Bzury do wsi Ziemiary nad Rawką, 2 armia miała zająć odcinek Rawki od Ziemiar do ujścia Białki, natomiast 5 armia od ujścia Białki na południe do Pilicy⁵². Wycofanie odbyło się bez przeszkód ze strony niemieckiej. 17 grudnia sztab 2 armii rozmieścił się w Grodzisku, a sztaby korpusów odpowiednio: II korp. syb. – w Bartnikach, I korp. – w Górkach na zachód od Mszczonowa, IV korp. – w Woli Pękoszewskiej⁵³.

W końcu 1914 r. między Wisłą a Pilicą, nad Rawką i Bzurą siły rosyjskie liczyły ogółem 33 ½ dyw. piech., naprzeciw których stało 25 dyw. niemieckich⁵⁴. W wyniku tak ukształtowanego frontu cztery miasta zachodniego Mazowsza (Rawa, Skierniewice, Łowicz i Sochaczew) znalazły się w strefie frontowej w zasięgu ognia artyleryjskiego, a szeroki pas terenu po obydwu stronach frontu został spustoszony przez stacjonujące na nim wojska. 13 lutego 1915 r. ostrzeżono mieszkańców Skierniewic i okolicznych wsi, że każdy, kto przekroczy w stronę frontu drogę od Belchowa przez Skierniewice do Strzybogi, będzie traktowany jako szpieg i rozstrzelany⁵⁵. Front ustabilizował się na okres kilku miesięcy, chociaż nie obyło się bez lokalnych walk. W ostatnich dniach grudnia 1914 r. wojska niemieckie sforsowały Rawkę w okolicach Bolimowa, zajęły Wolę Szydłowiecką i kierowały dalsze natarcie na Miedniewice. Zostało ono powstrzymane kontratakami, w czasie którego nawet doszło do walki wręcz⁵⁶. W styczniu strona niemiecka atakowała pozycje rosyjskie pod Samicami, Kamionem, Budami Grabskimi i Huminem. Na początku lutego strona rosyjska usiłowała zająć Bolimów. Obydwie strony poniosły ciężkie straty, natomiast atak rosyjski załamał się po upływie doby. W maju i czerwcu 1915 r. Niemcy pod Witkowicami, Brochowem i Wolą Szydłowiecką stosowali gazy bojowe, w wyniku czego straty rosyjskie wyniosły kilka tysięcy żołnierzy⁵⁷.

2 maja 1915 r. został przerwany front rosyjski pod Gorlicami. Od 18 czerwca rozpoczęła się kolejna faza ataków niemieckich na pozycje rosyjskie w różnych punktach frontu. 7 lipca 1915 r. armia rosyjska została cofnięta znad Rawki i Bzury na linię Błonie–Grójec, a następnie na prawy brzeg Wisły. Całe zachodnie Mazowsze znalazło się w rękach niemieckich.

51 W. Bortnowski, *Ziemia łódzka...*, s. 194.

52 *Łódzinskaja opieracja...*, nr 509.

53 *Ibidem*, nr 514.

54 I. Rostunow, *Russkij front pierwszej mirowoj wojny*, Moskwa 1976, s. 192.

55 Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Grodzisku Mazowieckim (dalej – APGR), Starostwo Powiatowe w Skierniewicach (dalej – SPSk), Sprawy strat wojennych. Represje wobec ludności polskiej, sygn. 146, k. 36.

56 „Gazeta Warszawska” 1915 nr 12.

57 B. Jagiełło, *Bitwa nad Rawką, grudzień 1914 – lipiec 1915*, „Żyrdardowski Rocznik Muzealny” (R: 4) 1996 nr 5, s. 22-24.

2. Administracja

System administracji załamał się z chwilą wybuchu wojny. Już w pierwszych dniach sierpnia 1914 r. pod naporem wojsk niemieckich ustąpiły administracyjne władze rosyjskie, likwidując urzędy i zabierając akta⁵⁸. W czasie działań wojennych do grudnia 1914 r. administracja rosyjska nie funkcjonowała, gdyż władzę na terenach objętych walkami sprawowało wojsko. Część funkcji administracyjnych spełniały Komitety Obywatelskie (KO), powstałe w sierpniu 1914 r.

W Skierniewicach KO powstał 10 sierpnia w składzie 21 członków (w tym tylko dwie osoby narodowości żydowskiej) i został zalegalizowany 13 sierpnia przez urzędującego jeszcze naczelnika powiatu. Powołano 4 sekcje: ochrony porządku, ogólną, finansową i żywnościowo-zapomogową⁵⁹. Ponieważ współpraca Polaków i Żydów w komitecie od początku nie układała się dobrze, wkrótce Żydzi, nie występując formalnie z komitetu, utworzyli odrębne sekcje zajmujące się wyłącznie problemami ludności żydowskiej.

KO w Rawie liczył 12 osób, na przewodniczącego wybrano Wincentego Łoskowskiego ze Żdzar, funkcję zastępcy pełnił Wacław Kamieniecki z Ossowic⁶⁰.

KO w Łowiczu wykonywał niektóre funkcje administracyjne. m.in. organizowano patrole straży obywatelskiej dla zapewnienia porządku publicznego, któremu mogli zagrażać maruderzy wojskowi⁶¹. Podstawę finansową działalności komitetu stanowiły darowizny osób fizycznych i prawnych oraz dotacje od Centralnego Komitetu Obywatelskiego⁶².

W Kutnie przewodniczącym KO był A. Vaendtke; w skład wchodził m.in. A. Toczewski, F. Wąsowski, W. Łoziński i M. Sawicki. Komitet pełnił swe funkcje tylko do 21 grudnia 1914 r., gdyż wszyscy członkowie zostali aresztowani przez okupacyjne władze niemieckie⁶³.

W Mszczonowie według jednych danych KO powstał 13 stycznia 1915 r.⁶⁴, według innych – 30 stycznia⁶⁵. Prezesem mszczonowskiego KO był ksiądz Antoni Zakrzewski, funkcję wiceprezesa pełnił lekarz miejski Józef Stypiński.

Komitety funkcjonowały do czerwca 1915 r., kiedy generalnie na wszystkich okupowanych obszarach niemieckie władze wojskowe ustanowiły administrację cywilną. Władze rosyjskie w okresie stabilizacji frontu na Rawce i Bzurze na

⁵⁸ H. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH” 1928, t. I, s. 29.

⁵⁹ AAN, Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (dalej – CKO), Komitet Obywatelski pow. skierniewickiego, sygn. 805.

⁶⁰ Muzeum Ziemi Rawskiej w Rawie Maz., Zbiory rękopisów, Skład Komitetu Obywatelskiego Powiatu Rawskiego (1915 r.), sygn. H/294.

⁶¹ Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Łowiczu (dalej – APLW), Komitet Obywatelski w Łowiczu, Księga meldunków Straży Obywatelskiej Bezpieczeństwa Publicznego w Łowiczu, sygn. 2.

⁶² Ibidem, Księga wpływów i wydatków Komitetu Obywatelskiego w Łowiczu 1914–1915, sygn. 1.

⁶³ H. Lesiak, *Kutno w latach...*, s. 44.

⁶⁴ AAN, Centralny Komitet Obywatelski. Powiat błoński (dalej – CKO.Bł), Sprawozdania i rozliczenia kasowe, sygn. 2, k. 13.

⁶⁵ Ibidem, Sprawozdania ogólne z działalności Komitetu Obywatelskiego powiatu błońskiego, sygn. 1, k. 42.

wschodnich terenach zachodniego Mazowsza starały się odbudować administrację cywilną, szeroko wykorzystując ją do celów wojskowych. Administracja powiatu sochaczewskiego od 18 grudnia 1914 r. została ewakuowana do Warszawy i stamtąd realizowała polecenia służb tyłowych armii rosyjskiej na terenie tej części powiatu, która znalazła się na wschód od linii frontu⁶⁶. Pisarz gminy Głusk występował do gubernatora warszawskiego o zgodę na zatrudnienie pomocnika z powodu nawału pracy na rzecz armii⁶⁷. W styczniu 1915 r. administracja gminy Szymanów dokonywała rekwizycji mleka w majątku Pawłowice dla szpitala wojskowego w Warszawie⁶⁸. Inżynierowie-architekci pow. błońskiego i sochaczewskiego otrzymywali polecenia użycia wszelkich środków, aby z pomocą ludności cywilnej utrzymywać w dobrym stanie drogi przyfrontowe. W 1915 r. burmistrz Sochaczewa (mimo, że miasto znajdowało się na linii frontu) opracował jeszcze projekt budżetu rocznego⁶⁹, a w lutym 1915 r. gubernator warszawski informował naczelnika pow. kutnowskiego (urzędującego w Warszawie) o mianowaniu nowego urzędnika do jego biura⁷⁰.

Przed zajęciem Warszawy przez wojska niemieckie władze administracyjne z terenów zachodniego Mazowsza ewakuowano w głąb Rosji, gdzie głównym ich zadaniem było podtrzymywanie fikcyjnej ciągłości administracji. Władze gubernialne z Piotrkowa ewakuowano do Saratowa, podobnie jak biuro burmistrza Rawy. W latach 1915–1917 burmistrz Rawy, Władysław Grabski, i sekretarz magistratu, Marceł Maraszekiewicz, prowadzili korespondencję urzędniczą⁷¹. Podstawą finansową działalności magistratu rawskiego w tym okresie były procenty od sumy 5164 rubli, którą miasto posiadało na koncie w Banku Państwowym⁷².

Z chwilą zajęcia całości Królestwa Polskiego okupowane tereny podzielono na dwie strefy: niemiecką i austro-węgierską. Z terenów zachodniego Mazowsza tylko skrawek położony na południe od Pilicy przyłączono do strefy austro-węgierskiej. Z dniem 8 września 1915 r. na terenach okupowanych przez Niemców utworzono General-Gubernatorstwo Warszawskie⁷³. Zniesiono dotychczasowy podział na gubernie. General-Gubernatorstwo Warszawskie dzieliło się na powiaty, nad którymi zarząd sprawowali landraci (głównie emerytowani wojskowi niemieccy). Władze niemieckie zmniejszyły liczbę powiatów z 47 do 30, co miało na celu głównie oszczędności w utrzymaniu administracji. Rozporządzeniem z 23 lutego 1916 r. połączono następujące powiaty⁷⁴:

– kutnowski i gostyniński – w powiat kutnowski;

⁶⁶ APGR, Sochaczewskoje Ujezdnoje Uprawlienije (dalej – UU So), Po raznoj pieriepiske, sygn. 3, k. 15 i 26.

⁶⁷ Ibidem, Cirkulary i raznaja pieriepiska, sygn. 1, k. 18-19.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 3, k. 13.

⁶⁹ Ibidem, Otcziot gorodskoj kassy za 1914 god, sygn. 19, k. 30.

⁷⁰ APKT, UU Kt, Raznaja pieriepiska po obszczemu dieloproizwodstwu, sygn. 4.

⁷¹ APGR, Akta miasta Rawy (dalej – AMRa), Dokumenty prichoda i raschoda summ Rawskoj Gorodskoj Kassy, sygn. 1.

⁷² Ibidem, Dielo Magistrata g. Rawy, sygn. 2, k. 20-21.

⁷³ „Dziennik Rozporządzeń dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego” (dalej – Dz. GGW) 1915 nr 1.

⁷⁴ Ibidem, 1916 nr 67.

- łódzki (ziemski), łaski i brzeziński – w powiat łódzki (ziemski);
- łowicki i sochaczewski – w powiat łowicki.

Rozporządzeniem z 31 marca 1917 r. powiaty rawski i skierniewicki zostały połączone w jeden powiat skierniewicki⁷⁵. Z dawnych urzędów zachowano tylko urzędy gminne. Władze powiatowe zorganizowano w oparciu o ordynację powiatową dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego, która określała zadania tzw. powiatowych związków komunalnych. Do 1 marca 1916 r. ustalono współdziałanie sejmików powiatowych w zarządach powiatów m.in. kutnowskiego i brzezińskiego. W pozostałych powiatach zarządzali tymczasowo naczelnicy powiatów. Z czasem działalność sejmików objęła również pozostałe powiaty.

W Łowiczu pierwsze zebranie Sejmiku Powiatowego Łowicko-Sochaczewskiego odbyło się 20 września 1916 r. Ustalono na nim plan finansowy na okres od 15 września 1916 do 31 marca 1917 r. na sumę 563 000 marek⁷⁶.

W powiecie skierniewickim pierwszy Sejmik Powiatowy rozpoczął działalność 22 września 1916 r.; w jego skład weszli⁷⁷:

Właściciele ziemscy:

1. Jerzy Ostrowski (Dębowa Góra)
2. Ryszard Wojciechowski (Kamion)
3. Stanisław Stankiewicz (Lisowola)
4. Antoni Górski (Wola Pękoszewska)
5. Sylwester Sokołowski (Prusy)
6. Wiktor Wierzbiński (Grzymkowice)

Włościanie:

1. Józef Popławski (Jakubów)
2. Teofil Słojewski (Wólka Korabiewicka)
3. Stanisław Karwat (Rzymiec)
4. Wawrzyniec Domaradzki (Trzecianna)
5. Tomasz Słojewski (Budy Grabskie)
6. Jan Górecki (Skierniewka Prawa)

Mieszczanie:

1. Aleksander Heinrich (Skierniewice)
2. Stanisław Olczakowski (Skierniewice)

Władze miejskie organizowano w oparciu o ustawę municypalną wydaną przez głównodowodzącego na froncie wschodnim gen. feldm. Hindenburga 19 czerwca 1915 r.⁷⁸ Według tej ustawy do kompetencji zarządu miejskiego należały sprawy:

- zarządzanie majątkiem gminnym,
- ustanawianie i realizacja planu budżetu miejskiego,

⁷⁵ Ibidem, 1917 nr 298.

⁷⁶ APŁW, Zbiory W. Tarczyńskiego, Dowody wprowadzonych Sejmików Powiatowych w Łowickiem i Sochaczewskim 1916 r., sygn. 115, k. 1-5.

⁷⁷ „Kreibratt für den Kreis Skierniewice” (dalej – „Kreibratt Sk”) 1916 nr 31.

⁷⁸ Dz. GGW 1915 nr 24.

- opieka społeczna i ochrona zdrowia,
- szkolnictwo publiczne.

Organy samorządu miejskiego tworzyły:

- rada miejska,
- magistrat.

Kompetencje rady miejskiej zostały ograniczone do spraw drugorzędnych, a mianowicie nadzoru nad normalnym budżetem miejskim, uchwalania wydatków pozabudżetowych, zaciągania pożyczek oraz wydawania statutów i przepisów porządkowych. W magistracie decydującą pozycję miał burmistrz, do którego kompetencji należało sprawowanie władzy policyjnej w imieniu Rzeszy Niemieckiej, mianowanie urzędników, zawieszanie uchwał magistratu do czasu rozstrzygnięcia władzy nadzorczej oraz podpisywanie dokumentów miejskich.

Radę Miejską w Skierniewicach powołano dopiero w styczniu 1916 r., chociaż magistrat pod kierunkiem burmistrza Bauma (oficer niemiecki) został zorganizowany w drugiej połowie 1915 r. W skład pierwszej rady nominowanej przez władze okupacyjne weszło 24 członków reprezentujących ludność polską i żydowską pod przewodnictwem Stanisława Olczakowskiego. Po utworzeniu rady miejskiej władze okupacyjne dokonały reorganizacji magistratu w Skierniewicach, w skład którego oprócz burmistrza Bauma weszli do rady miejskiej, Stanisław Olczakowski i Waclaw Brzeziński oraz B. Pstrągowski i W. Witkowski spoza rady. W miarę upływu czasu okupanci poszli na ustępstwa i pierwsza rada miejska z wyborów została w Skierniewicach wyłoniona w lutym 1917 r., a jej inauguracyjne posiedzenie odbyło się 18 lutego. W skład weszło 16 członków, których wybór został potwierdzony przez niemieckiego naczelnika powiatu⁷⁹: przewodniczący Aleksander Heinrich, wiceprzewodniczący Czesław Strzelecki; członkowie – Stanisław Wyrzutowicz, Stanisław Olczakowski, Jan Sokołowski, Kazimierz Białas, Stanisław Wojtaszewski, Szaja Lipszyc, Rafał Kowalski, Leonard Szczeblewski, Izrael Szpichler, Manel Szejwac, Caler Deutscher, Dawid Papierbuch, Efraim Liberman oraz Władysław Jaros. Pierwszym Polakiem na stanowisku burmistrza w Skierniewicach był Stanisław Krzysztoforowicz, mianowany dopiero w październiku 1918 r. na miejsce odwołanego Naumana.

W Łowiczu pierwsza rada miejska z wyborów została wyłoniona 14 marca 1917 r.⁸⁰

14 kwietnia 1917 r. burmistrzem w Gostyninie został mianowany Jan Marcinowski, natomiast ławnikami zostali: Stanisław Marcinkowski, Filip Szmidt, Antoni Pflichtowicz i Teodor Wojtaszewski⁸¹.

W Gąbinie wybory do rady miejskiej odbyły się w początkach stycznia 1917 r. (unieważnione na skutek protestów wyborców). Drugie odbyły się 22 i 23 maja

⁷⁹ J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic...*, s. 241-242.

⁸⁰ APŁW, Akta miasta Łowicza (dalej – AMŁw)], Księga protokołów z posiedzeń rady 1917–1918, sygn. 98, k. 1.

⁸¹ „Kreisblatt für die Kreise Kutno und Gostynin” (dalej – „Kreisblatt Kt”) 1917 nr 16, poz. 207.

1917 r. systemem kurialnym. Z I kurii wybrano 6 Żydów, z II i III – 12 Polaków, a pierwsze posiedzenie rady odbyło się 23 sierpnia. Przewodniczącym został wybrany burmistrz von Hagen⁸². 5 listopada 1917 r. von Hagen zrezygnował z urzędu burmistrza, a jego miejsce zajął Polak B. Gajewski⁸³.

27 lipca 1917 r. przeprowadzono wybory do rady miejskiej w Białej. Mandaty uzyskali m.in.⁸⁴ Jakub Szrabstein, Dawid Grunwald, Józef Rychwalski, Icchak Garfinkel, Moszek Artman, Ela Pydra.

Ogólnie w wyborach do samorządów miejskich na terenie Generał-Gubernatorstwa Warszawskiego najwięcej mandatów uzyskała Narodowa Demokracja. PPS-Lewica uzyskała tylko 13 mandatów, głównie w dużych miastach i w Zagłębiu. PPS-Frakcja Rewolucyjna uzyskała jeden mandat w Żyrardowie⁸⁵.

W sądownictwie Niemcy początkowo nie naruszali dotychczasowego systemu rosyjskiego. Utrzymały się sądy gminne i sądy pokoju, również sądy okręgowe. Sądy gminne orzekały w składzie: przewodniczący i 2 asesorów. Siedziby i zasięg sądów pozostawiono bez zmian, orzecznictwo opierało się na przepisach rosyjskiego kodeksu karnego. Wyroki były dość surowe, ale w granicach przewidzianych prawem⁸⁶. Okupacyjne władze niemieckie dokonały szeregu zmian podziału administracyjnego, które potem w wyzwolonej Polsce nie zostały uznane. I tak:

Utworzenie miast:

- 1) Z osady fabrycznej Żyrardów utworzono miasto Żyrardów. W jego skład weszła osada fabryczna oraz wsie Ruda Guzowska i Podlas, a także część wsi Teklinów. Obszar utworzonego w 1916 r. miasta wynosił ok. 435 ha, w tym osada fabryczna ok. 158 ha i folwark Ruda Guzowska 213,3 ha⁸⁷. Wydaje się nieporozumieniem ustalenie przez władze miejskie Żyrardowa roku 1916 jako daty nabycia praw miejskich, należałoby raczej przyjąć datę 4 lutego 1919 r., kiedy prawa te potwierdziły władze polskie.
- 2) Na mocy rozporządzenia naczelnika powiatu błońskiego 17 października 1915 r. z terenów osady Grodzisk, kolonii i wsi Nowy Grodzisk, dóbr ziemskich Jordanowice, dóbr ziemskich i wsi Wólka Grodziska utworzono miasto Grodzisk⁸⁸.
- 3) Rozporządzeniem z 11 października 1917 r. szef Administracji Generał-Gubernatorstwa Warszawskiego zamienił na miasta osady Mogielnica, Nowe Miasto i Biała Rawska z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1918 r. Do Białej

⁸² Archiwum Państwowe w Płocku (dalej – APPE), Akta miasta Gąbina (dalej – AMGb), Akta dotyczące posiedzeń rady miejskiej, sygn. 514, k. 3.

⁸³ Ibidem, k. 118.

⁸⁴ APGR, Akta miasta Biała Rawska (dalej – AMBi), Książka protokołów Magistratu i Rady Miejskiej miasta Białej 1917–1921, sygn. 68, k. 3.

⁸⁵ F. Tych, *Z dziejów PPS-lewicy w latach wojny 1914–1918*, w: *Ruch robotniczy i ludowy w Polsce 1914–1923 r.*, Warszawa 1971, s. 223.

⁸⁶ APGR, Cesarsko-Niemiecki Sąd Okręgowy w Skierniewicach, Akta spraw karnych nr 21 i 23.

⁸⁷ A. Gryciuk, *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, w: *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980, s. 211.

⁸⁸ APGR, Akta miasta Grodziska (dalej – AMGr), Rada Miejska – Protokoły z posiedzeń, uchwały, wnioski, korespondencja, sygn. 93, k. 70.

postanowiono dodatkowo włączyć wieś Goślinki Małe. 8 marca uregulowano rachunki pomiędzy Białą a gminą Marianów; 21 marca regulację zatwierdził naczelnik powiatu skierniewickiego⁸⁹.

Zmiany granic miast:

- 1) Skierniewice – dnia 13 listopada 1915 r. rozporządzeniem naczelnika powiatu skierniewickiego do miasta włączono tereny położone pomiędzy miastem a linią kolejową⁹⁰.
- 2) Kutno – 13 marca 1917 r. powiększono obszar miasta o tereny z zabudową typu miejskiego⁹¹. O przyłączeniu do Kutna nowych terenów ogłaszał 28 grudnia 1917 r. okupacyjny szef powiatu, mjr von Hennigs⁹².
- 3) Łowicz – 19 marca 1917 r. włączono do miasta wsie Korabka, Zielkówka i Wieś Łowicka⁹³.

Należy przyjąć, że liczba i rozmieszczenie miast na terenie zachodniego Mazowsza w latach 1914–1918 nie uległy zmianie. Wspomniane wyżej utworzenie miast w Żyrardowie, Grodzisku, Mogielnicy, Białej i Nowym Mieście, jako dokonane przez okupantów, nie zostało uznane przez władze polskie. Potwierdzenie praw miejskich Żyrardowa, Mogielnicy, Nowego Miasta i Grodziska zostało dokonane po odzyskaniu niepodległości, a Biała prawa miejskie odzyskała w terminie późniejszym na mocy stosownego aktu władz państwowych.

3. Ludność

Z braku odpowiednich danych statystycznych nie można podać dokładniejszych danych o ludności zachodniego Mazowsza ani o jej ruchu naturalnym. Na stan ludności w latach 1914–1918 duży wpływ miały działania wojenne. Straty osobowe, wynikłe z bezpośrednich działań wojennych, nie były duże zwłaszcza w rejonach, gdzie nie było działań pozycyjnych. Największe przemieszczenia ludności nastąpiły w pasie frontowym w okresie walk pozycyjnych nad Rawką i Bzurą. Długotrwały ostrzał artyleryjski, stosowany przez obydwie strony, spowodował, że ludność cywilna szukała schronienia w innych, spokojniejszych okolicach⁹⁴. Niekiedy ludność opuszczała domy nawet w czasie działań manewrowych, zwłaszcza w miejscach dużego ich natężenia. Część ludności opuściła tereny zachodniego Mazowsza pod wpływem propagandy władz carskich, zwłaszcza wykorzystywano tutaj fakt masakry mieszkańców Kalisza przez wojska niemieckie. Stabilizacja frontu na Rawce i Bzurze odcięła potem uciekinierów od miejsc zamieszkania na długie miesiące. Tylko w War-

⁸⁹ APRA, AMBi, O wyłączeniu z gminy Marianów osady Biała Rawska i przyznaniu takowej praw miejskich, sygn. 70, k. 1-6.

⁹⁰ J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic...*, s. 240.

⁹¹ APKt, Akta miasta Kutna (dalej – AMKt), Sprawy przyłączenia nowych terenów do m. Kutna, sygn. 141.

⁹² „Kreisblatt Kt” 1918 nr 1, poz. 1.

⁹³ APLW, AMLw, sygn. 98, k. 14-15.

⁹⁴ „Kurier Polski” 1915 nr 355.

szawie w okresie od stycznia do maja 1915 r. Komitet Obywatelski rejestrował następujące liczby zbiegów z powiatów⁹⁵:

- sochaczewskiego – 10 346 (luty)
- brzezińskiego – 6000 (kwiecień)
- rawskiego – 3606 (kwiecień)
- skierniewickiego – 2157 (marzec)
- łowickiego – 1668 (kwiecień)
- kutnowskiego – 542 (marzec)
- gostynińskiego – 150 (styczeń)

Część z tych osób powróciła do miejsc zamieszkania w drugiej połowie 1915 r., natomiast część ewakuowano do Rosji i powróciły dopiero w latach późniejszych. Dalsze przemieszczenia ludności miały miejsce w okresie okupacji niemieckiej. Ludność większych miast (Warszawa, Łódź) przenosiła się na prowincję, szukając lepszych warunków do życia⁹⁶.

W latach wojny i okupacji niemieckiej pogorszenie się warunków życia spowodowało tendencje do spadku przyrostu naturalnego (mniejsza liczba urodzeń, większa liczba zgonów z powodu wzrostu zachorowalności, epidemii chorób zakaźnych, braku środków medycznych itp.). Na terenie wiejskim tendencje te były mniej widoczne, chociaż np. na terenie gminy wiejskiej Słupia w pow. skierniewickim przyrost naturalny spadł z 95 i 117 osób w latach 1912–1913 do 44 – w 1915 r. i 24 osób – w 1918 r. W miastach te porównania są trudniejsze z uwagi na występowanie dużej grupy osób narodowości żydowskiej, nieobjętej statystyką (jednak np. w Mszczonowie doszło do ujemnego salda ruchu naturalnego ludności). O ile w latach 1909–1914 przyrost naturalny wynosił od 18 do 82 osób rocznie, to w latach wojny i okupacji niemieckiej dane te przedstawiały się następująco⁹⁷:

1915 r. – ur. 105; zm. 207; saldo ujemne 103;

1916 r. – ur. 84; zm. 54; saldo dodatnie 30;

1917 r. – ur. 59; zm. 106; saldo ujemne 47;

1918 r. – ur. 69; zm. 112; saldo ujemne 43;

Zachowało się kilka danych o liczbie mieszkańców niektórych miast. Według danych z sierpnia 1918 r. Mogielnica liczyła 5800 mieszkańców (2830 mężczyzn i 2970 kobiet)⁹⁸.

W Łowiczu władze okupacyjne dwukrotnie przeprowadziły spis ludności. Pierwszy (23 lutego 1915 r.) wykazał 10 500 mieszkańców, co oznaczało spadek o 30% w stosunku do okresu przedwojennego (cyfra wskazuje jednak, że są to dane szacunkowe). W tej liczbie stałych mieszkańców miało być około 50%, resztę stanowili przybysze ze strefy przyfrontowej⁹⁹. Drugi spis (1 lutego

⁹⁵ AAN, CKO, Sprawozdania statystyczne, sygn. 672, nlb.

⁹⁶ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 311.

⁹⁷ *Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909–1918*, „Statystyka Polski” 1921, t. III, s. 178–179.

⁹⁸ APGK, Akta miasta Mogielnica (dalej – AMMO), Akta o zarządzie miejskim i funduszach miejskich, sygn. 99, k. 122.

⁹⁹ W. Tarczyński, *Kronika...*, k. 190.

1918 r.) wykazał 17 098 mieszkańców, w tym 7698 mężczyzn i 9419 kobiet¹⁰⁰. Dane te należy jednak traktować ostrożnie, gdyż w spisie uwzględniono również mieszkańców terenów przyłączonych nieformalnie do miasta przez władze okupacyjne w 1917 r.

W Skierniewicach liczba ludności przez wybuchem wojny w 1914 r. wynosiła 10 942 osoby. Według danych z 1917 r. miasto liczyło 14 160 mieszkańców¹⁰¹, w ciągu niespełna trzech lat wzrost wyniósł więc 3668 osób (35%). Podobnie jak w Łowiczu, również i tu dane są mylące, gdyż w 1915 r. do Skierniewic włączono okoliczne tereny.

4. Gospodarka

Gospodarka zachodniego Mazowsza we wszystkich dziedzinach zanotowała regres. Wpływ na to miały działania wojenne w latach 1914–1915 oraz uciążliwa okupacja niemiecka w latach 1915–1918.

4.1. Rolnictwo

Rolnictwo w latach I wojny światowej było podstawą gospodarki zachodniego Mazowsza. Na jego poziom zasadniczy wpływ miały zniszczenia wojenne, rekwizycje wojskowe obydwu walczących stron oraz późniejszy system kontyngentów w czasie okupacji niemieckiej. W tym czasie największe straty w rolnictwie spowodowały walki pozycyjne nad Rawką i Bzurą. Teren pow. rawskiego liczący ponad 1141 wiorst² został zniszczony w około 1/4, gdyż około 440 wiorst² objęły walki pozycyjne. Po kilku miesiącach działań wojennych teren ten stał się jakby jednym wielkim poligonem pozbawionym lasów i wszelkiej roślinności. Dodatkowe zniszczenia przyniosła polityka rosyjskich władz wojskowych, które zleciły oddziałom kozaków niszczyć spichrze, magazyny żywności, a nawet sterty zboża i siana, aby pozbawić zapasów wojska nieprzyjacielskie¹⁰².

Mobilizacja mężczyzn do armii carskiej w sierpniu 1914 r., a następnie działania wojenne spowodowały opóźnienie zbiorów i omlotów. W wielu folwarkach zboże uległo zniszczeniu, część sponęła lub zgniła na deszczu. W wielu przypadkach omlócone zboże zostało skonfiskowane bądź zakupione przez intendenturę wojskową po niskich cenach. Wiele majątków i gospodarstw chłopskich zostało pozbawionych koni w wyniku zarówno planowej mobilizacji koni przez armię rosyjską¹⁰³, jak przez okupacyjne władze niemieckie. Na terenie pow. rawskiego do końca grudnia 1914 r. Niemcy zarekwirowali 3608 koni,

100 APŁW, AMŁw, Spis ludności Łowicza 1918 r., sygn. 144.

101 Z. Skupiński, *Szkolnictwo w pow. skierniewickim w okresie międzywojennym (1917–1939)*, Skierniewice 1978, s. 67.

102 „Wiadomości Polskie” 1915 nr 16.

103 APGR, UU So, Obszczij swod po Łaznowskom, Tułowickom i Głuskom wojennokonskim uczastkam, sygn. 15.

z czego 2406 w folwarkach i 1202 w gospodarstwach chłopskich¹⁰⁴. Rekwizycja koni w pow. skierniewickim objęła wszystkie gminy, jednak największe ilości zarekwirowano na terenie gmin Słupia i Głuchów¹⁰⁵. Na terenie pow. gostyńskiego rekwizycje koni przez wojsko przyjęły również duże rozmiary. W 1915 r. najwięcej koni (552) zarekwirowano w gminie Szczawin i w gm. Czermno (85)¹⁰⁶.

Zarządzenia władz wojskowych zabraniały prowadzenia jakichkolwiek prac w strefie przyfrontowej, w wyniku czego w pow. rawskim wiosną 1915 r. nie zostało objętych uprawą około 25% gruntów. Znaczny wpływ na poziom gospodarki rolnej miały również zniszczenia budynków na wsiach (niekiedy spaleni uległy całe wsie). W pow. rawskim spalono ok. 4800 gospodarstw chłopskich i 418 zabudowań folwarcznych. Z około 6000 mórg lasu ocalało tylko ok. 25%, reszta została wycięta na umocnienia przez obydwie walczące strony. W poszczególnych gminach spalono wsie:¹⁰⁷

gm. Gortatowice – 18 wsi;

gm. Regnów – 13 wsi;

gm. Wałowice – 11 wsi;

gm. Góra – 7 wsi;

gm. Boguszyce – 5 wsi;

gm. Marianów – 3 wsie.

Komisje szacunkowe oceniając w 1919 r. szkody wojenne, prowadziły 260 postępowań w pow. skierniewickim (najwięcej w gm. Skierniewka – 82, w gm. Korabiewice – 38, gm. Słupia – 34)¹⁰⁸. Na terenie pow. łowickiego prowadzono 536 postępowań (najwięcej w gm. Jeziorko – 220, w gm. Lubianków – 46, gm. Łyszkowice – 37)¹⁰⁹. Aż 3389 postępowań prowadzono na terenie pow. rawskiego (najwięcej w gm. Budziszewice – 628, w gm. Żelechlin – 446, w gm. Lubania – 423, w gm. Rzeczyca – 420, w gm. Gotratowice – 410)¹¹⁰. Komisje były powołane do oceny strat wojennych i posiadały w swym składzie sędziów i notariuszy z poszczególnych powiatów znajdujących się w zasięgu ich działania¹¹¹.

W 1915 r., przygotowując się do opuszczenia terenów Królestwa Polskiego, w czerwcu rozpoczęto w okolicach Żyrardowa, Grodziska i Mszczonowa rekwizycje bydła (z wyjątkiem jednej krowy na gospodarstwo), a także koni i wozów, za co właściciele mieli otrzymywać wynagrodzenie. 20 czerwca oddzielnym ogłoszeniem wyjaśniono ludności, że rekwizycja ma na celu wywiezienie zapa-

¹⁰⁴ L. Mroczka, *Powiat rawski w latach I wojny światowej*, w: *Powiat rawski. Zarys dziejów do końca 1973 roku*, Łódź 1975, s. 280.

¹⁰⁵ AAN, Główny Urząd Likwidacyjny (dalej – GUL), Materiały dotyczące zarekwirowanych koni w pow. skierniewickim, sygn. 1448.

¹⁰⁶ Ibidem, Materiały dotyczące zarekwirowanych koni w pow. gostyńskim, sygn. 1423.

¹⁰⁷ W. Łoskowski, *Stan powiatu rawskiego po roku wojny*, Warszawa 1915, s. 26-34.

¹⁰⁸ AAN, GUL, Komisja Szacunkowa Miejskowa w Skierniewicach, sygn. 669, nlb.

¹⁰⁹ Ibidem, Komisja Szacunkowa Miejskowa w Łowiczu, sygn. 649, nlb.

¹¹⁰ Ibidem, Komisja Szacunkowa Miejskowa w Rawie, sygn. 665, nlb.

¹¹¹ Ibidem, Akta Komisji Szacunkowej Miejskowej w Skierniewicach, sygn. 1120, nlb.

sów ze strefy przyfrontowej, a nie rujnowanie mieszkańców; w związku z powyższym zezwolono właścicielom na wywożenie zapasów i żywności.

24 czerwca nakazano kosić zboże bez względu na to, czy jest dojrzałe i wywozić na Wschód. W przypadku braku innych możliwości zboże nakazano niszczyć, podobnie jak plantacje ziemniaków. Ze zniszczeń miały być sporządzane protokoły, na podstawie których właściciele mieli otrzymywać odszkodowanie¹¹². Niszczenie zasiewów sabotowano, stosując bierny opór. Rekwizycje bydła zostały przeprowadzone 29 czerwca i 8 lipca. Niszczenia zboża (przez koszenie niedojrzałych roślin) i ziemniaków (przez wrywanie) dokonywały po części oddziały kozaków¹¹³.

Po wycofaniu się wojsk rosyjskich i przesunięciu frontu poza granice Królestwa Polskiego okupacyjne władze niemieckie zaczęły traktować zajęte obszary jako źródło surowców i żywności. Już 27 kwietnia 1915 r. nakazano rekwizycję całego zboża. Na potrzeby ludności zezwolono na pozostawienie tylko po 50 kg ziarna na osobę. 1 lipca 1915 r. wydano nowe zarządzenie, na mocy którego polecono po żniwach ściągnięcie całej nadwyżki zboża i pozostawienie tylko po 100 kg zboża na osobę na cały rok¹¹⁴. W miarę upływu czasu nasilały się rekwizycje bydła i trzody chlewnej. Kontyngenty zbóż i ziemniaków nie były dostarczane terminowo, stąd też władze okupacyjne chwyciły się wszelkich sposobów, aby zmusić ludność do realizacji zarządzeń, m.in. nakładając drakońskie kary¹¹⁵. 21 lutego 1917 r. naczelnik powiatu błońskiego zagroził gminie Żyrardów, że każda wieś lub majątek ziemski, które nie dostarczą wymaganej ilości zboża, będą podlegały karze 1000 rubli¹¹⁶. Okupacyjne władze niemieckie stosowały stałą metodę wyłudzania w formie tzw. wykupu po cenach urzędowych. W lutym 1916 r. na targu w Mszczonowie zabrano konie wartości po ok. 300 rubli za sztukę, płacąc po 60 marek¹¹⁷. W konsekwencji ludzie obawiając się rekwizycji, unikali wyjazdów na targi. Ceny płacone za odbierane konie były bardzo dowolne. W 1915 r. zarekwirowano od Józefa Wojciechowskiego z Mszczonowa konia za 250 marek (ok. 1/6 ceny rzeczywistej). W 1917 r., mimo znacznego wzrostu cen, za konie zarekwirowane w Mszczonowie od Michała Dobieckiego i Piotra Radkiewicza płacono 200 i 400 marek, co stanowiło ok. 20% rzeczywistej ich wartości¹¹⁸. Na skutek tych rekwizycji stan koni w 1916 r. spadł w Królestwie Polskim o ok. 44,7%, a bydła rogatego – o 40,1%. Jeśli do wymienionych wyżej czynników dodać jeszcze brak części zamiennych do maszyn rolniczych, prostych narzędzi i słabsze nawożenie ziemi, to konsekwencją mógł być tylko spadek produkcji rolnej i trudności aprowizacyjne.

112 AGAD, CKO. Bł, sygn. 1/II, k. 3-12.

113 Ibidem, sygn. 2, k. 64-66.

114 J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963, s. 64.

115 Kreisblatt Kt 1917 nr 3, poz. 30.

116 APGR, Urząd Gminy Żyrardów–Wiskitki (dalej – AGŻW), Różna korespondencja, sygn. 1419, nlb.

117 AAN, GUL, Wykazy koni zarekwirowanych przez władze okupacyjne w pow. błońskim, sygn. 1421, k. 279.

118 Ibidem, k. 374-377.

Pogarszająca się sytuacja państw centralnych na frontach i w gospodarce wyczerpanej wojną spowodowała, że zaczęły one prowadzić rabunkową gospodarkę pozbawioną jakichkolwiek podstaw racjonalnego działania. Wobec trudności aprowizacyjnych w Rzeszy, 16 maja 1918 r. ogłoszono nadzwyczajną dostawę 100 000 sztuk bydła do Niemiec z terenu General-Gubernatorstwa Warszawskiego. Dostawę rozłożono proporcjonalnie na poszczególne powiaty. Np. na powiat skierniewicki przypadł obowiązek dostawy 706 sztuk, co rozdzielono na gminy (nawet na miasto Skierniewice wypadła dostawa 3 sztuk¹¹⁹). Kolejne dostawy zwierząt rzeźnych wyznaczono na 19 września 1918 r., wtedy na Skierniewice wyznaczono 35 sztuk bydła i 117 sztuk trzody chlewnej. Powtórzono to w październiku 1918 r., ale wtedy wymagane kontyngenty były już zupełnie niemożliwe do wykonania¹²⁰.

W sposób rabunkowy niszczone również lasy. W lasach Gąbina wycinano nawet młody drzewostan¹²¹. W lasach skierniewickich wycięto około 30 morgów drzewostanu w czasie walk nad Rawką. Dalsze wyręby trwały w latach 1916–1917 na polecenie władz okupacyjnych powiatu skierniewickiego¹²².

4.2. Przemysł i rzemiosło

Na upadek przemysłu duży wpływ miały zniszczenia wojenne w czasie walk oraz rekwizycje surowców i maszyn z nowocześniejszych zakładów, dokonane przez władze carskie. 4 października 1914 r. ogłoszono, że wobec niemożności zapewnienia sobie dostaw węgla kamiennego, zarząd Zakładów Lniarskich w Żyrardowie z dniem 7 października zamyka zakłady z wyjątkiem przędzalni wełny i oddziału trykotaży realizujących pilne zamówienia dla wojska. Pozostałym bez pracy robotnikom zobowiązano się wypłacać zapomogi. Od początku stycznia 1915 r. przystąpiono do demontażu urządzeń fabryki. Wywożono towary gotowe, zapasy surowców i maszyny. Pod przymusem administracyjnym ewakuowano w głąb Rosji część fachowców wraz z rodzinami. W nocy z 16/17 lipca 1915 r. wycofujące się wojska rosyjskie wysadziły w powietrze główne wydziały fabryki. Reszty zniszczenia dokonały niemieckie władze okupacyjne, rekwirując wszystko, co jeszcze pozostało i miało jakąkolwiek wartość. Wielkość strat wynikłych ze zniszczenia i ewakuacji fabryki oceniano na 5 mln rubli w złocie¹²³. W początkach stycznia 1915 r. ewakuowano maszyny i urządzenia z zakładów przemysłowych Grodziska, tj. fabryki chemicznej i „octówki”¹²⁴. 15 grudnia 1914 r. niemiecki pocisk artyleryjski wznicił pożar

119 „Kreisblatt Sk.” 1917 nr 40.

120 APGR, AMSk, Księga protokołów posiedzeń komisji miejskich, sygn. 1, k. 127-128.

121 APPL, AMGb. Akta Magistratu w sprawie różnych wykazów i statystyk, sygn. 564, k. 15-18.

122 *Sprawozdanie z działalności Rady Miejskiej m. Skierniewic w latach 1927–1934*, wyd. F. Filipiński, Skierniewice 1934, s. 63.

123 K. Zwoliński, *W przededniu i w okresie wojny światowej (1914–1918)*, w: *Żyrardów 1829–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980, s. 203-205.

124 B. Dymek, *Grodzisk Mazowiecki w latach 1914–1939*, w: *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1989, s. 172-173.

budynku oddziału superfosfatów w fabryce chemicznej w Łowiczu. Część zakładu spłonęła i w 1915 r. dokonano rozbiórki budynków i likwidacji zakładów. Część zapasów i ocalałych urządzeń wywieziono do Niemiec. Ogółem straty w wyniku pożaru wyniosły 889 000 rubli, a do Niemiec wywieziono towary wartości około 874 000 rubli¹²⁵. Po odzyskaniu niepodległości fabryka ta nie została już odbudowana. W Skierniewicach zaprzestano produkcji szeregu mniejszych zakładów przemysłowych, np. fabryka grzebieni i fabryka kafli J. Ptaszyńskiego. Z braku węgla ograniczyły produkcję cegielnie. Funkcjonujące jeszcze zakłady borykały się z trudnościami w zdobywaniu surowców do produkcji oraz węgla kamiennego, nękanie były ciągłymi rekwizycjami metali, smarów, tłuszczów, olejów, skór, zboża itp.¹²⁶ 15 października 1915 r. lista surowców do rekwizycji została rozszerzona o metale (przerobione i nieprzerobione), wszelkie chemikalia, gumę, benzynę, gazolinę, mazut, naftę i asfalt¹²⁷. Do połowy 1916 r. z terenu General-Gubernatorstwa Warszawskiego Niemcy wywieźli 70% surowców; 7 marca 1916 r. ukazało się rozporządzenie General-Gubernatorstwa Warszawskiego o rekwizycji maszyn elektrycznych, ogrzewniczych i chłodniczych, kotłów parowych, cylindrów silnikowych, blach, suwnic itp.¹²⁸ Oczywiście tego rodzaju posunięcia nie mogły pozostać bez wpływu na poziom produkcji i zatrudnienia w przemyśle.

W 1916 r. na zachodnim Mazowszu do większych zakładów przemysłowych należał wydział roszarni Zakładów Lniarskich w Żyrardowie zatrudniający 500 osób. W Mszczonowie funkcjonowała fabryka zapalek, zatrudniająca 60 osób¹²⁹. Funkcjonowały w miarę rytmicznie zakłady przemysłu spożywczego (młyny, olejarnie, cukrownie itp.), jednak nie wszystkie. W lutym 1916 r. odnotowano, że od czasu zakończenia działań wojennych nie uruchomiono jeszcze cukrowni w Modelu i Sannikach. Funkcjonowały natomiast browary i gorzelnie m.in. w pow. kutnowskim i gostynińskim¹³⁰. Produkcja wszystkich zakładów przemysłu spożywczego była reglamentowana i znajdowała się pod ścisłą kontrolą. W młynach zalecano przemiał na mąkę tylko w 80%. Aby sprawować ścisłą kontrolę pracy młynów, zarządzono ich funkcjonowanie tylko w godzinach od 8⁰⁰ do 16⁰⁰, i tylko na podstawie książek przemiału zboża¹³¹.

Podobnie rzemiosło przechodziło ostry kryzys. Negatywny wpływ na wytwórstwo miały działania wojenne i późniejsza polityka okupantów. W wielu przypadkach przyczyną upadku warsztatów rzemieślniczych było zmobilizowanie czeladników i terminatorów do armii rosyjskiej bądź wywiezienie na roboty do Niemiec¹³². W Mszczonowie pod pozorem walki o zachowanie przepisów sanitarnych zlikwidowano wszystkie małe piekarnie żydowskie. Chleb na

125 „Życie Gromadzkie” 1935 nr 46.

126 AAN, GUL, sygn. 1423.

127 J. Holzer, J. Molenda, *Polska...*, s. 119.

128 Ibidem, s. 120.

129 „Jedność Robotnicza” 1918 nr 11.

130 „Godzina Polski” 1916 nr 47.

131 „Kreisblatt Sk” 1916 nr 1.

132 APPEŁ, AMGb, Akta dot. komisji podatkowej i rozkładu na rok 1917, sygn. 522, k. 11-25.

przydziały kartkowe dla całego miasta zapewniała jedna większa piekarnia mechaniczna, nad którą władzom łatwiej było zachować kontrolę co do wielkości produkcji¹³³. Z uwagi na reglamentację surowców rzemiosło właściwie nie miało szans normalnego funkcjonowania. Garbarnie musiały dostarczać skóry do hurtowni po cenach ustalonych przez władze niemieckie; przy takim systemie rozliczania, z uwagi na brak kalkulacji finansowej, garbarnie były masowo zamykane¹³⁴. Warsztaty szewskie i krawieckie były skazane (z braku surowców) co najwyżej na partackie naprawy. W branżach spożywczych funkcjonowały tylko zakłady produkujące podstawowe artykuły spożywcze. Piekarnie w miastach pracowały tylko w wymiarze ustalonym przez władze okupacyjne. W Łowiczu czynne były 23 piekarnie (w tym 13 żydowskich); wszystkie wypiekały chleb tylko jednego gatunku, wydawany w systemie reglamentacyjnym pod ścisłą kontrolą administracji okupacyjnej¹³⁵.

Istotną przyczyną upadku rzemiosła były też ograniczenia i trudności w swobodnym poruszaniu się, wprowadzone przez okupanta. Rzemieślnicy mieli trudności w wyjazdach na targi i jarmarki poza miejsce zamieszkania. Konsekwencją upadku rzemiosła był znaczny wzrost cen jego wyrobów. Para butów w 1914 r. kosztowała ok. 20 marek, w 1915 r. ok. 30 marek, a w 1917 r. już ok. 500 marek¹³⁶.

4.3. Handel

Zupełny upadek handlu dokonał się w czasie działań wojennych, gdy wprowadzono zakaz organizowania targów i jarmarków (cofnięty jesienią 1915 r.). Również i potem nie było wolno podróżować nocą i pozostawać na miejscu targowiska na noc, co znacznie ograniczało zasięg wyjazdów. 5 maja 1918 r. naczelnik powiatu skierniewickiego wydał zgodę na organizowanie targów bydłem raz na miesiąc w Białej i Nowym Mieście¹³⁷. 8 stycznia 1916 r. okupacyjny naczelnik powiatu łowickiego i sochaczewskiego wydał przepisy zezwalające na organizowanie jarmarków w Bolimowie (mogły trwać tylko między 7⁰⁰ i 16⁰⁰)¹³⁸. Mimo że wszystkie towary wolno było sprzedawać tylko po cenach ustalonych przez władze powiatowe, ceny artykułów spożywczych przy ich powszechnym niedoborze szybko wzrastały. Sprzedaż ich od 1915 była reglamentowana i prowadzona wyłącznie w wyznaczonych sklepach miast. W Skierniewicach do sprzedaży chleba na kartki żywnościowe zostały wyznaczone (w celu łatwiejszej kontroli) tylko 3 sklepy, dla których określono od 15 czerwca 1916 r. ścisłe rejony prowadzenia handlu¹³⁹. Jedyne sklepy za-

133 L. Goldstein, *Nasz zrujnowany Mszczonów*, w: *Księga pamięci gmin żydowskich*, Buenos Aires 1961, s. 395-402.

134 APPL, AMGb, Korespondencja z komendanturą w Sannikach, sygn. 470, k. 1.

135 APŁW, AMŁw, Informacja o aprowizacji miasta Łowicza, sygn. 155, nlb.

136 AAN, GUL, Ceny na artykuły konsumpcyjne w pow. gostynińskim, sygn. 424, k. 31-36.

137 „Kreisblatt SK” 1918 nr 24.

138 „Kreisblatt für die Kreise Lowicz und Sochaczew” 1917 nr 3, poz. 478.

139 *Ibidem*, 1916 nr 18.

opatrujący mieszkańców pow. skierniewickiego w sól prowadził Dawid Lipszyn, podobnie jako jedyny na terenie powiatu handlował zapalkami Mozes Wentland. Plagą handlu były ciągle rekwizycje niszczące drobnych kupców. 10 maja 1915 r. gąbińskim handlarzom zarekwirowano 4370 kg mąki, za którą zapłacono cenę dwukrotnie niższą od rynkowej¹⁴⁰. Zdarzały się również częste przypadki, że żołnierze niemieccy wchodzili do sklepów i zabierali towary bez zapłaty¹⁴¹.

Władze niemieckie zmonopolizowały handel również w zakresie surowców wtórnych. Skup złomu żelaznego w każdym powiecie prowadził jeden sklep na zlecenie centrali niemieckiej. Podobnie było przy skupie surowców wtórnych wełnianych, bawełnianych, jutowych, konopnych i lnianych¹⁴².

4.4. Ogólne uwagi o gospodarce miast

Zupełny upadek gospodarki na wsi i w miastach spowodował zachwianie budżetów miejskich. Jeszcze jesienią w 1915 r. na terenach niezajętych przez Niemców budżety miejskie planowano w wysokości zbliżonej do lat poprzednich. W Sochaczewie na 1915 r. po stronie wydatków zaplanowano 14 076 rubli 44 kop., a po stronie wydatków 10 859 rubli 18 ½ kop¹⁴³. W Mszczonowie na rok 1915 opracowano etat kasy miejskiej, który zarówno po stronie dochodów jak i wydatków przewidywał sumę 6931 rubli 75 ½ kop. Po stronie dochodów przewidywano m.in. 1014 rubli z dzierżawy rzeźni i 729 rubli z podatków od nieruchomości. W wydatkach na utrzymanie administracji przewidywano sumę 2710 rubli¹⁴⁴. Ostatnia rewizja kasy miejskiej w Mszczonowie, przeprowadzona 29 czerwca 1915 r., wykazała już, że budżet ten jest nierealny. Podatki usiłowano zbierać, ale odbywało się to z dużym poślizgiem¹⁴⁵.

Fundusze miejskie uległy uszczupleniu z uwagi na wywiezienie przez władze rosyjskie oszczędności miejskich, zdeponowanych w bankach. Gąbin stracił 160 432 ruble¹⁴⁶. Również i inne miasta utraciły swoje depozyty. Kłopoty finansowe miast zaczęły się już w 1916 r. z uwagi na to, że przestały wpływać podatki od przemysłu, rzemiosła i handlu. Władze miejskie usiłowały ratować sytuację przez wyprzedaż części majątku miejskiego. W Skierniewicach w III-IV kwartale 1916 r., sprzedając drewno z lasu miejskiego, uzyskano 10 354 marki do kasy miejskiej¹⁴⁷. Również Gąbin czerpał dochody z wycięcia własnych lasów. W latach okupacji niemieckiej tą drogą osiągnięto 144 836 marek¹⁴⁸. Mimo

140 APPL, AMGb, sygn. 470, k. 8.

141 APGR, SPSk, sygn. 146, k. 32.

142 „Kreisblatt Sk” 1916 nr 3 i 8.

143 APGR, UU So, sygn. 19, k. 30.

144 APWA, Warszawski Rząd Gubernialny. Ref. IV, Po rospisi goroda Mszczonow na 1915 g., sygn. 376/1914.

145 Ibidem, O rewizji Mszczonowskiej Gorodskoj Kassy, sygn. 87/1915.

146 APPL, AMGb, Ermittlungs Kommission Sitzungen, sygn. 519, k. 1-2.

147 APGR, AMSk, sygn. 1, k. 24.

148 J. Szczepański, *Dzieje Gąbina do roku 1945*, Warszawa 1984, s. 233.

skąpego budżetu władze miejskie Łowicza musiały jeszcze poczynić pewne inwestycje na rzecz utrzymania garnizonu niemieckiego, m.in. w 1916 r. na żądanie komendanta garnizonu w rzeźni zainstalowano urządzenia chłodnicze wraz z wytwórną sztucznego lodu¹⁴⁹.

Krytyczny dla finansów miast był rok 1918, kiedy podatki prawie zupełnie przestały wpływać. W Skierniewicach władze miejskie miały deficyt finansowy w wysokości 55 000 marek. Nie widząc innej drogi wyjścia, zdecydowano się pokryć go podatkami bezpośrednimi w następującej wysokości:¹⁵⁰

od nieruchomości – 25 000 marek

szkolny – 20 000 marek

szpitalny – 10 000 marek

W Rawie w maju 1918 r. uchwalono sprzedaż drzewa z lasu miejskiego, co miało przynieść miastu dodatkowy dochód w wysokości 19 389 marek¹⁵¹ i przynajmniej częściowo pokryć deficyt budżetowy.

149 APŁW, AMŁw, Budżet m. Łowicza. Dotyczące budżetu wydatków i dochodów na 1917/18 r., sygn. 141.

150 J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic...*, s. 243.

151 APGR, AMRa, Książka protokołów posiedzeń Rady Miejskiej 1918–1926, sygn. 3, k. 5.